

Visie op filosofie & onderwijs

VFVO - Curriculum.nu - definitief 15 januari 2018

In een wereld met grote maatschappelijke onzekerheid, globale problemen die om een oplossing vragen en technologische ontwikkelingen die elkaar in hoog tempo opvolgen, is het van belang dat jonge mensen af en toe stilstaan bij deze wezenlijke kwesties om na te gaan hoe zij zich hiertoe verhouden.

Filosofie biedt leerlingen een vrije ruimte om fundamentele vragen over zichzelf, hun relatie met anderen en de wereld om hen heen te onderzoeken. Voorbeelden van zulke vragen zijn: 'Kan ik anderen echt begrijpen?', 'Hoe kunnen we rechtvaardig samenleven?' en 'Hebben mensen een grotere morele waarde dan dieren?'.

In gesprek hierover met medeleerlingen, de filosofische traditie en de docent leren jonge mensen kritisch denken, hun gedachten helder onder woorden brengen, opvattingen en vooroordelen bevragen en een eigen visie ontwikkelen. Zo verkrijgen ze de benodigde kennis, vaardigheden en het zelfvertrouwen om autonoom te denken en handelen.

Opbouw

In het eerste deel van dit visiedocument beschrijven we wat (het vak) filosofie beoogt en hoe we dat in de klas aanpakken. In het tweede deel gaan we in op de ontwikkelingen die wij voor ons zien. Daarin doen we ook een eerste handreiking met oog op een doorlopende leerlijn. In het derde en laatste deel komt de samenhang met andere vakken (of thema's / leerdomeinen) aan bod.¹

---

¹ Als er vanaf hier over 'vakken' wordt gesproken, kan er ook 'thema's' of 'leerdomeinen' worden gelezen. Het zal duidelijk worden dat niet zozeer het bestaan van 'een vak' als wel de 'expertise' en 'training' van docenten bepalend is voor het onderwijs dat geboden wordt. Zij dienen de ruimte te krijgen van daaruit te kunnen handelen.

I. De kern van het vak filosofie: zelfstandig leren filosoferen

Doelen: oordeelsvermogen (in gesprek), kennis van de filosofische traditie en hogere denkvaardigheden als leren kritiseren

De bedoeling van filosofieonderwijs is dat leerlingen zich leren verhouden tot zichzelf, anderen en de wereld om heen. Naast kennis van de filosofische ideeëngeschiedenis en het leren van kritische denkvaardigheden, staat het ontwikkelen van een eigen, weloverwogen visie op allerlei maatschappelijke, wetenschappelijke en existentiële vraagstukken centraal.

Filosoferen over zo'n vraagstuk kan worden gekarakteriseerd als een gesprek tussen een leerling, haar medeleerlingen, de filosofische traditie en de docent. Een leerling zegt in het gesprek wat ze denkt, op basis van haar voorkennis en eigen ervaringen. Haar klasgenoten brengen alternatieve standpunten, argumenten en ervaringen in, die de leerling - als het goed is - motiveren haar eigen standpunt nader te onderzoeken. De rol van de docent is om het gesprek zodanig te begeleiden dat er een veilige, open sfeer is waarin het vraagstuk vanuit verschillende perspectieven wordt onderzocht. Met zijn kennis van de filosofische traditie bewaakt de docent de logische redeneerkwaliteit en kan hij nieuwe vragen, argumenten en begrippen uit de filosofische traditie inbrengen. Een goede filosofiedocent maakt hierbij voortdurend de vertaalslag naar actuele en relevante voorbeelden, die de abstracte theorie tastbaar maken, verhelderen en nieuwe manieren van kijken én handelen aanreiken.

In het filosoferen is een belangrijke rol weggelegd voor de filosofische traditie. Al meer dan 2500 jaar hebben denkers zich de grote vragen gesteld en daar beargumenteerde antwoorden op gegeven. In de klas fungeert de filosofische traditie als klankbord: zowel de vragen die de grote filosofen zich hebben gesteld als de antwoorden die ze hebben gegeven moeten de leerlingen begrijpen, analyseren en bekritisieren. Door mee te denken met de gedachten van anderen scherpen de leerlingen hun eigen gebruik van concepten en argumenten. In haar vakdidactisch proefschrift beschrijft Natascha Kienstra dit 'filosofie leren door te filosoferen' als één van de kerndoelen van het schoolvak filosofie.

Een ander kerndoel van het vak filosofie is dat leerlingen filosofische denkvaardigheden leren. Logica, de leer van het geldig redeneren, maakt deel uit van het middelbareschoolprogramma. Daarnaast beschrijft de uitwerking van domein A in de huidige examensyllabi welke hogere denkvaardigheden leerlingen bij filosofie leren: analyseren, creëren en kritiseren. Creatief denken oefenen leerlingen door nieuwe verbanden te leggen en een eigen logisch correcte en overtuigende argumentatie op te zetten over een complex vraagstuk. Kritisch denken betekent bij filosofie het evalueren van een gedachtegang op, onder andere, logische consistentie, het gebruik van vooronderstellingen, de betekenis van concepten en de mogelijke gevolgen. Onderzoek toont aan dat docenten die geschoold zijn in de filosofische traditie, beter in staat zijn om leerlingen deze hogere denkvaardigheden te leren.

'Wat ik later meeneem uit het vak filosofie is niet de stof en de filosofen, maar een manier van denken. Bij filosofie leer je logisch redeneren, deze redenties logisch te ordenen en correct te onderbouwen. Je leert kritisch te zijn op theorieën en ideeën van anderen, maar ook op die van jezelf. De stof die we bij filosofie krijgen is een hulpmiddel om zo te leren denken. Ik kan de Ideeënwereld en de categorische imperatief wel complete onzin vinden, maar dit moet ik vervolgens wel kunnen onderbouwen (al heb ik dat vooralsnog niet heel goed gedaan).'

(Daniel, 18 jaar, 6 Atheneum, Hermann Wesselink College)

Hoewel filosoferen kan worden gezien als een gesprek, wordt in de klas niet altijd alleen maar gepraat. Het metaforische gesprek tussen leerlingen, docent en traditie kan op allerlei manieren gevoerd worden, bijvoorbeeld tijdens het lezen van een filosofische tekst, door het schrijven van een eigen filosofisch onderzoek of in het doordenken van een gedachte-experiment. Voorbeeld 1 is hiervan een illustratie en toont tegelijkertijd (hoe) maatschappelijke, existentiële en wetenschappelijke vragen die in het examenprogramma filosofie worden onderzocht.

Voorbeeld 1: Examenonderwerp Vrije Wil (VWO 2012-15)

Een recent examenthema bij filosofie was 'Vrije Wil'. In het examencahier, geschreven door academische filosofen, wordt het thema vrije wil vanuit verschillende invalshoeken onderzocht.

(Vervolg Voorbeeld)

Leerlingen onderzoeken maatschappelijke en morele vragen over vrije wil en verantwoordelijkheid aan de hand van juridische casussen. Existentiële vragen als 'in hoeverre kies ik zelf mijn identiteit?' krijgen verdieping door teksten van Charles Taylor en Jean-Paul Sartre. Daarnaast komen wetenschapsfilosofische kwesties aan bod, bij het analyseren van het begrippenkader en de bevindingen van recent neurowetenschappelijk onderzoek naar wilsvrijheid.

Kenmerken van filosoferen

Of het nu in een discussie in de klas gebeurt of tijdens het schrijven van een filosofische tekst, het filosofisch onderzoeken van een vraagstuk heeft een aantal karakteristieke kenmerken:

1. Filosoferen is de vraag stellen naar het geheel
2. Filosoferen is zelfonderzoek
3. Filosoferen is omgaan met niet-weten
4. Filosoferen is morele vragen stellen
5. Filosoferen is vertragen

1. Filosoferen is de vraag stellen naar het geheel:

Historisch gezien is filosofie de moeder van de wetenschappen en ook nu nog worden bij filosofie vragen uit allerlei vakgebieden onderzocht. Dit gebeurt veelal op een typisch filosofische manier: door grote vragen te stellen naar de betekenis van zaken, oftewel door te vragen naar het geheel. Waar bij aardrijkskunde aandacht is voor de werking van milieuvervuiling en klimaatverandering, vragen we ons bij filosofie af of de mens zichzelf wel op de goede manier positioneert ten opzichte van de natuur. Waar bij biologie de mens als biochemische machine wordt gepresenteerd, vragen we ons bij filosofie af of we hiermee alle aspecten van het mens-zijn kunnen vatten en wat dit betekent voor fundamentele zaken zoals de menselijke vrijheid.

Dit betekent nadrukkelijk niet dat de filosofie zelf inhoudsloos is, maar vooral dat de filosofische inhoud, dat wil zeggen de filosofische traditie, op een breed scala aan onderwerpen kan worden toegepast. Hierdoor kan vanuit filosofie goed de verbinding met andere vakken worden gezocht, zoals in voorbeeld 2 te zien is.

Voorbeeld 2: samenwerking tussen filosofie en aardrijkskunde

In een samenwerkingsproject over globalisering en rechtvaardigheid werken leerlingen in lessen filosofie en aardrijkskunde aan een werkstuk over 'hoe kan ik de wereld rechtvaardiger maken?'. Bij filosofie leren leerlingen dat rechtvaardigheid kan gaan over de verdeling van goederen en rechten, maar ook over het herstellen van onrechtvaardigheden, zij bestuderen verschillende filosofische opvattingen over een rechtvaardiger wereld en onderzoeken morele vragen over de verantwoordelijkheid voor mondiale rechtvaardigheid. Bij aardrijkskunde onderzoeken leerlingen aan de hand van welvaartsindicatoren hoe (on-)rechtvaardig de wereld daadwerkelijk (vanuit die indicatoren gezien) is. Op basis hiervan bedenken de leerlingen creatieve oplossingen, die binnen hun eigen macht liggen, welke ze in hun werkstuk vervolgens kritisch evalueren: wat kunnen, mogen en zouden we moeten doen om de wereld iets rechtvaardiger te maken?

2. *Filosoferen is zelfonderzoek*

Tijdens het filosoferen onderzoeken leerlingen zichzelf: ze reflecteren op hun eigen ervaringen, op wie ze zijn en wat ze vinden. Bij filosofie wordt het denken van leerlingen serieus genomen. Volgens filosofiedocenten vindt zelfonderzoek bij uitstek plaats in een rijke sociale omgeving, zoals het gesprek met medeleerlingen. Juist in de confrontatie met anderen, die soms iets heel anders vinden of meegemaakt hebben, kunnen leerlingen hun eigen opvattingen kritisch onderzoeken. Door dit te oefenen in de klas ontwikkelen zij het zelfvertrouwen en de kritische houding die nodig zijn voor zelfstandige oordeelsvorming.

'Sinds ik het vak filosofie volg is mijn manier van denken en mijn kijk op het leven sterk veranderd. Ik durf zelfs te zeggen dat ik er een beter mens van ben geworden. De verscheidene perspectieven die behandeld worden, het feit dat je de discussie aangaat met leeftijdsgenoten, 'echte' filosofen en zelfs bijvoorbeeld je vrienden of familie naar aanleiding van de lessen: ik heb er veel aan'

(Kimberley Jensma, 19 jaar, 5 Havo, CSG Comenius)

3. *Filosoferen is omgaan met niet-weten*

Ten derde wordt in het filosoferen de kennis bevraagd die leerlingen vanuit andere bronnen, op en buiten school, meekrijgen: ‘Wanneer is er sprake van (wetenschappelijke) kennis?’, ‘Wat is een ‘feit’?’, ‘Wat weten we zeker?’ en ook ‘Wat weten we nog niet?’. Filosofen erkennen wat ze niet weten, onderzoeken hoe kennis historisch tot stand gekomen is en beschouwen ‘antwoorden’ als voorlopige antwoorden. Zo krijgen leerlingen inzicht in de beperkingen van onze kennis en leren ze open te staan voor onzekerheid, zonder onzeker te worden. Iedere school zou een vrije ruimte moeten bieden voor leerlingen om ideeën te verkennen, dingen te bevragen zonder in een stuurloos sceptisch niet-weten terecht te komen. Juist in tijden van maatschappelijke onzekerheid (Kunnen we onze welvaartsstaat blijven financieren? Wat betekent de opkomst van kunstmatige intelligentie voor ons als mens? Hoe weet ik welke informatie ik kan vertrouwen?) is het belangrijk dat de scepsis van opgroeiende mensen zowel gevoed als opgevoed wordt.

‘De filosofie heeft in grote mate het kader bepaald waarbinnen we denken. Filosofie is een van de weinige plekken waar we juist weer buiten dat kader proberen te denken.’

(Rob, 17 jaar, 5 Atheneum, CSG Comenius)

4. *Filosoferen is morele vragen stellen*

Leerlingen onderzoeken bij filosofie niet alleen hoe de dingen zijn, maar ook hoe ze zouden moeten zijn: wat is wenselijk en goed? Dit is de morele dimensie van het filosoferen. Juist op dit vlak kan filosofie goed samenwerken met andere vakgebieden op school, zoals voorbeeld 2 illustreert. Bij de vakken uit het domein Natuur en Techniek leren leerlingen wat wetenschappelijk gezien mogelijk is en bij filosofie stellen zij vragen over de waarden die hierbij op het spel staan en hoe we ons tot deze ontwikkelingen moeten verhouden. Ben je medeplichtig aan uitbuiting als je een iPhone hebt? Wat kunnen we bereiken met DNA-technologie zoals CRISPR-Cas en waar ligt dan de grens tussen waardevolle aanpassingen en onwenselijk ingrijpen?

Juist in zulke morele vragen zijn leerlingen geïnteresseerd. Door te reflecteren op dit soort vragen en te leren wat filosofen over morele kwesties hebben bedacht, ontwikkelen leerlingen ethisch besef en moreel oordeelsvermogen. Uiteindelijk draagt dit bij aan autonomie: leerlingen opleiden tot zelfstandig denkende en handelende wezens.

Voorbeeld 3: Fragment uit een filosofisch gesprek over VPRO-serie De Volmaakte Mens waarin mensverbeteringstechnieken worden besproken.

Docent: *Wie vindt dat we onszelf met zulke technieken zouden mogen verbeteren?*

Leerling 1: *Ik denk dat het voor de samenleving veel voordelen kan opleveren als mensen slimmer worden, omdat ze dan ook betere oplossingen kunnen bedenken voor armoede en bijvoorbeeld milieuproblemen.*

Leerling 2: *Nou, je kan dit soort techniek natuurlijk goed inzetten, maar ook slecht. Wat jij zegt is goed, maar ik ben bang dat veel mensen het ook voor hun eigen voordeel en niet voor het maatschappelijke belang zouden gebruiken. Dus we moeten er goed over nadenken voordat we hiermee verder gaan.*

Leerling 3: *Ik denk dat de individualiteit van mensen verdwijnt. Je hebt nu mensen die muzikaal zijn of goed in wiskunde, als iedereen alles heel makkelijk kan, dan ben je als mens veel minder speciaal en heeft veel van wat we nu doen eigenlijk niet zo'n zin meer: oefenen, samenwerken, noem maar op...*

5. *Filosoferen is vertragen*

De publicist Bas Heijne omschreef filosofie ooit als een hazewindhond die tijdens een renwedstrijd stilvalt, om zich heen kijkt en zich afvraagt: 'Wat ben ik aan het doen?', 'Wie ben ik eigenlijk?'. Het schoolvak filosofie biedt leerlingen een moment van stilstaan in verwondering, door vragen te stellen bij wat op het eerste gezicht vanzelfsprekend lijkt. Hoogleraar pedagogiek Gert Biesta benadrukt de intrinsieke waarde van zo'n verwarrende en vertragende ervaring van aarzelen. Stilstaan bij het vanzelfsprekende is volgens Biesta niet 'nuttig', al kan het jonge mensen wellicht toegang geven tot andere manieren van in de wereld zijn. Echter, filosofiedocenten zien zelfs in dit vertragen praktisch nut: de aandacht en het concentratievermogen die leerlingen hiervoor moeten opbrengen, komen zorgvuldig kritisch denken ten goede en zijn volgens hen onderscheidende eigenschappen om succesvol te worden.

‘Echt filosoferen is meer dan verwonderen, het is niet denken “Wat is het nut van het leven?” en dan verder gaan met leven. Het filosoferen is stilstaan bij dit soort, misschien wel onbeantwoorbare, vragen en dan vaak tevergeefs een poging doen deze te beantwoorden. Dit proces ná het verwonderen is voor mij het echte filosoferen en dat doet een mens alleen als hij ook echt geïnteresseerd is. En als je ermee geconfronteerd wordt, dan blijkt het meestal nog interessant ook.’

(Luka, 18 jaar, 6 Atheneum, Hermann Wesselink College)

II. Belangrijke ontwikkelingen

Belangrijke maatschappelijke en wetenschappelijke ontwikkelingen

Wat zal de rol van steden zijn in de toekomst? Welke economische verschuivingen komen eraan? Welke biomedische mogelijkheden vragen om morele reflectie? Hoe zal kunstmatige intelligentie zich ontwikkelen? Kunnen we de welvaartsstaat blijven betalen? En hoe zullen we op termijn de wereldwijde vraag naar energie vervullen? Dit zijn vragen waarop ook filosofen niet alle antwoorden hebben, daarom zullen we hier niet speculeren over wat de toekomst brengt. Wel benadrukken we, ongeacht hoe de wereld zich zal ontwikkelen, dat deze thema's vragen om reflectie op hoe we ons hier als mensen toe moeten verhouden. In het onderwijs kunnen leerlingen bij filosofie leren om interdisciplinair onderzoek te doen en ook de morele kant van (wetenschappelijk) onderzoek aan de orde stellen.

Belangrijke onderwijsontwikkelingen

Een van de uitgangspunten van curriculum.nu is de wens naar meer samenhang in het curriculum. Die wens en ontwikkeling herkennen wij in de onderwijspraktijk: meer projectmatig werken in vakoverstijgend, thematisch onderwijs waarin de samenhang tussen de vakken benut wordt. Filosofiedocenten zien dit als een kans, omdat filosofie van oudsher over de muren tussen de vakken heen kijkt. Aan de ene kant kan filosofie voor theoretische verdieping zorgen bij thematisch onderwijs, met name bij morele en epistemologische aspecten. Daarnaast levert de filosofische didactiek aanknopingspunten om reflectie, oordeelsvorming en kritisch denken in samenhang

met andere vakken te onderwijzen. In de volgende paragraaf over samenhang werken we dit verder uit.

Daarnaast signaleren filosofiedocenten op scholen een sterke nadruk op kwalificatie. Alhoewel een kritisch tegengeluid gelukkig duidelijk hoorbaar is in het onderwijsdebat, onder meer vanuit het idee van Bildung, ervaren docenten de praktijk op scholen anders. Wij pleiten hier opnieuw voor meer aandacht voor de socialiserende en identiteitsvormende functie van onderwijs: leerlingen moeten zich ook als mens kunnen ontwikkelen op school. Ontwikkelingen als toenemende personalisering en digitalisering in het onderwijs beschouwen we ook in dit licht. Gebruik maken van de technische mogelijkheden om individuele leerlingen beter te begeleiden en laten floreren juichen we vanzelfsprekend toe. Laten we jonge mensen echter ook de tijd en ruimte nemen om echt contact met elkaar te blijven maken en in dialoog te reflecteren op fundamentele kwesties.

Ontwikkelingen bij het vak filosofie

Over tien jaar heeft het schoolvak filosofie een nog stevigere plek in het Nederlandse onderwijs. Filosofie heeft de naam een moeilijk vak te zijn, wat niet voor iedereen geschikt is. (Internationale) ervaringen in filosoferen met kinderen, de filosofielessen in de onderbouw die op veel scholen gegeven worden en kleinschalige projecten in het VMBO en MBO duiden echter op het tegendeel. De VFVO heeft dan ook de visie dat filosoferen voor elke leerlingen in Nederland toegankelijk zou moeten zijn. Daarvoor is het cruciaal dat op elke school in Nederland een filosoof rondloopt.

Het schoolvak filosofie heeft zich de afgelopen twee decennia, sinds de invoering van de tweede fase, ontwikkeld van een pionierend tot een volwassen examenvak met een sterke worteling in vakwetenschappelijke tradities (SLO, Curriculumspiegel 2017). Dit heeft geresulteerd in geschoolde docenten, ontwikkeling van de didactiek, pedagogiek en het beschikbare lesmateriaal alsook een heldere visie op het vak en de mogelijkheden die dit biedt.

Deze volwassenwording toont zich ook in de examenprogramma's voor HAVO en VWO. Bij filosofie kent HAVO een ander examenprogramma dan VWO, met andere schoolexamendomeinen (zie vfvo.nl) en een ander, vierjaarlijks wisselend examenthema. Voorbeelden van recente examenthema's voor HAVO zijn Persoonlijke Identiteit, Mondiale Rechtvaardigheid, Emoties en Utopie, het volgende onderwerp zal Democratie zijn. Bij VWO waren dat, naast het eerder genoemde onderwerp Vrije Wil, Scepticisme, Rede en Religie en Deugdethiek. Deze thema's winnen aan diepgang en relevantie. Bovendien is de laatste jaren een ontwikkeling ingezet om duidelijker te formuleren welke kennis en vaardigheden leerlingen en vwo-ers moeten leren, de wens is om deze ontwikkeling door te zetten.

In de onderbouw van het voortgezet onderwijs en bovenbouw van het primaire onderwijs wordt op verscheidene scholen ook gepionierd. Het vak is daar nog bezig met volwassenwording. Een gedetailleerde doorlopende leerlijn is daarin van grote waarde en een ontwikkeling waarin de eerste stappen worden gezet. Socratisch leren onderzoeken, diepe verwondering en het vermogen tot het voeren van een dialoog kan bijvoorbeeld al beginnen in het primaire onderwijs onder begeleiding van een getrainde klassendocent. In de onderbouw van het voortgezet onderwijs kan daar morele oordeelsvorming, argumenteren en essayistisch schrijven aan worden toegevoegd. Om in de bovenbouw het verder diepgang te geven met een rijke filosofische traditie, het zelf creëren van concepten vanuit eigen definities evenals het bevragen van beginselen waarmee ook het verband tussen (actuele) thema's bloot komt te liggen. Een model van 'levels' in de vaardigheden, waaronder de zojuist genoemde, kan scholen en filosofiedocenten een kader geven om hier concreet handen en voeten aan te geven in de praktijk.

III. Samenhang

Meer samenhang in het curriculum is nodig, dat vinden ook filosofen. Wij zien concrete aanknopingspunten voor meer samenhang op het gebied van burgerschap, wetenschapsoriëntatie, digitale geletterdheid en identiteitsontwikkeling. In de onderstaande paragraaf wordt dit per ontwikkelteam verder uitgewerkt.

Burgerschap (ontwikkelteam Burgerschap)

Een recente internationale studie laat zien dat het niet goed gesteld is met de burgerschapskennis en de betrokkenheid bij de democratische rechtsstaat van Nederlandse scholieren, in vergelijking met hun leeftijdgenoten in andere landen (Munniksma, Dijkstra, van der Veen, Ledoux, van de Werfhorst & ten Dam, 2017). Ook is er aanzienlijke handelingsverlegenheid op scholen als het gaat om het onderwijzen van burgerschapscompetenties.

Het vak filosofie kan bijdragen aan het burgerschapsonderwijs op het gebied van kennis, vaardigheden en houding. Ten eerste op het gebied van kennis over de democratische rechtsstaat: onderdeel van het curriculum is sociale en politieke filosofie, waar leerlingen verschillende opvattingen over rechtvaardig samenleven doorgronden en evalueren. 'Wat zijn argumenten voor een scheiding der machten?',

‘Wie geven we burgerrechten in een democratie?’ en ‘Wat zijn goede manieren om de voorkeuren te ordenen in een samenleving?’.

Ten tweede ontwikkelen leerlingen tijdens het filosoferen vaardigheden die zij nodig hebben om als burger te participeren in de samenleving: omgaan met andere opvattingen, zelfstandig een (moreel) standpunt bepalen na weloverwogen kritisch onderzoek. Oftewel, leren omgaan met ambiguïteit - een officieel doel van burgerschapseducatie. Door het open, vraaggestuurde karakter van het vak ontdekken de leerlingen zelf wat het betekent om burger te zijn van een goed functionerende democratie en welke verantwoordelijkheden dit met zich meebrengt ten opzichte van de maatschappij waar je leeft.

De burgerschapsvorming door filosofie is dus bij uitstek niet moralistisch. De leerlingen krijgen geen rijtje zaken die ze moeten leren met de boodschap dat dat belangrijk is. Nee, verschillende visies op mens-zijn en burger-zijn worden tegenover elkaar gesteld, kritisch bevraagd en geanalyseerd, waardoor de leerling zelf ontdekt wat belangrijk is. Filosofiedocenten horen in de praktijk van hun leerlingen dat zij juist de gesprekken over maatschappelijke kwesties belangrijk vinden. Dit suggereert, ten derde, dat de filosofische benadering een betrokken houding kan bevorderen en leerlingen daarin ook het lef ontwikkelen om hun eigen verstand te gebruiken en zich, met verstand, uit te spreken over deze kwesties.

“Filosofie is zinvol omdat je met behulp van filosofische gesprekken op een respectvolle manier met anderen in gesprek kunt gaan. Neem bijvoorbeeld een politiek debat tegenover een socratisch gesprek. Bij beide is het doel om tot een oplossing te komen van een probleem of vraag. Het grote verschil is echter dat het er in een politiek debat soms nogal hard aan toe kan gaan, waardoor het gemeenschappelijke doel uit het oog verloren kan worden. Bij een filosofisch gesprek is dat anders, omdat je elkaar daar kritische vragen stelt om ieders mening en argumentatie zo compleet mogelijk te maken en samen tot een antwoord of oplossing te komen. De persoonlijke aanvallen blijven hier achterwege, waardoor er zorgvuldiger en relevanter gewerkt kan worden.”

(Iris, 18 jaar, 6 Atheneum, Hermann Wesselink College)

Wetenschapsoriëntatie (ontwikkelteam Mens & Natuur)

Zowel in het vervolgonderwijs als op de arbeidsmarkt worden van jonge mensen onderzoeksvaardigheden, een zekere wetenschappelijke geletterdheid en een kritische houding gevraagd. Sinds het vak ANW niet langer verplicht is, zoeken middelbare scholen naar andere manieren om deze doelen te verwezenlijken. Veel scholen kiezen ervoor om (een vorm van) wetenschapsoriëntatie aan te bieden en hun leerlingen zo in wetenschappelijke onderzoekscompetenties te onderwijzen. Op verschillende scholen krijgt de filosofiedocent hierin een rol. Veel van de kernvragen bij wetenschapsoriëntatie zijn immers sterk wetenschapsfilosofisch: 'Hoe bepaal je de betrouwbaarheid van wetenschappelijke kennis?', 'Hoe beïnvloeden samenleving en wetenschap elkaar?' en 'Mag alles wat kan?'.

Door de kennis zelf te bevragen, kunnen leerlingen leren kritisch te reflecteren op criteria die zij zelf hanteren als het gaat om betrouwbaarheid en zekerheid. Bovendien nemen filosofen in school vaak een voortrekkersrol om het wetenschapsonderwijs te verbreden naar de alfa- en gammawetenschappen: 'Wat zijn historische feiten?', 'Hoe wetenschappelijk zijn de economische wetenschappen?' en 'Hoe kun je goed kwalitatief onderzoek doen?'. Daarmee is dit advies tevens gericht aan het ontwikkelteam Mens & Maatschappij.

Digitale geletterdheid (ontwikkelteam Digitale geletterdheid)

Digitale geletterdheid en mediawijsheid zien filosofiedocenten als belangrijke competenties die deel uitmaken van de overkoepelende competenties 'geletterdheid' en 'wijsheid'. De voorvoegsels die verwijzen naar digitale media suggereren een alternatieve werkelijkheid, waarin jonge mensen zichzelf en de alledaagse realiteit niet meenemen. Onze digitale werkelijkheid maakt echter groot deel uit van de alledaagse realiteit, zowel in de digitale als in de niet-digitale werkelijkheid is kritische omgang met informatie belangrijk. Leerlingen moeten zeker leren reflecteren op de mogelijkheden, werking en risico's van de digitale wereld. Hier hoort zeker ook onderzoek naar de betrouwbaarheid van bronnen en kennisuitspraken bij. Bovendien moeten we hen mogelijkheden bieden om in gesprek te gaan over wat de digitale omgeving betekent voor wie zij zijn, hoe zij met anderen omgaan, het leren en de maatschappij. Daarnaast is het meest technische onderdeel van filosofie, de logica, de basis van computational thinking en programmeren.

Identiteitsontwikkeling

Persoonsvorming valt - helaas - niet onder de domeinen van deze curriculumherziening. Scholen hebben desalniettemin een verantwoordelijkheid in de identiteitsontwikkeling van leerlingen. Juist op school kunnen leerlingen in aanraking komen met verschillende opvattingen over een goed en zinvol leven. In het bijzonder op de leeftijd dat opgroeiende mensen op de middelbare school zitten, is ontdekken wie ze zelf zijn en waar ze voor staan een belangrijk thema. Filosofiedocenten vinden het heel belangrijk dat scholen leerlingen als mensen blijven zien en oog hebben voor de persoonlijke ontwikkeling van leerlingen. We leiden ons leven met andere mensen en leiden ons leven in een wereld die een eigenheid en integriteit heeft, zoals Biesta het verwoordt. Op de HAVO zien we dit momenteel terug in het examenonderwerp 'Persoonlijke Identiteit'. Op het VWO zal deze zoektocht ook te vinden zijn in het nieuwe examenonderwerp over 'Het Goede Leven en de Vrije Markt'. Alle karakteristieke kenmerken van filosofisch onderzoeken die hierboven zijn genoemd kunnen leerlingen helpen te zien hoe ze als subject kunnen zijn én handelen.

“Een van de dingen die je leert bij filosofie is om voor jezelf na te denken. Je leert over veel uiteenlopende opvattingen van filosofen over de jaren heen en vormt hierover je eigen mening. Er is niets of niemand die jou vertelt dat jij het ergens mee eens moet zijn. Er wordt juist aangemoedigd dat er kritisch wordt nagedacht.”
(Marilou, 18 jaar, 6 Atheneum, Hermann Wesselink College.)

Verantwoording

Om input te verzamelen voor deze visie zijn zes bijeenkomsten georganiseerd waarin het bestuur van de vakvereniging van filosofiedocenten in het voortgezet onderwijs (VFVO) met de vakdidactici en filosofiedocenten in gesprek is gegaan over het vak filosofie, naar aanleiding van de vragen vanuit curriculum.nu. Het bestuur heeft in dit visiestuk gepoogd de opbrengsten van deze bijeenkomsten, alsmede de opmerkingen van kritische lezers, zo goed mogelijk weer te geven. We danken degenen die hieraan mee helpen geholpen.

De voorbeelden komen uit het examenprogramma, de visiebijeenkomsten en gespreksopnamen in het kader van het promotieonderzoek van Floor Rombout. De citaten van leerlingen komen uit de bundel *Verwonderenderwijs* en uit essays van leerlingen van het Hermann Wesselink College.

Daarnaast is gebruik gemaakt van de website van de vfvo (www.vfvo.nl) en een aantal publicaties over het schoolvak filosofie, deze zijn vermeld in de literatuurlijst.

Voor vragen of opmerkingen naar aanleiding van deze visie, kunt u contact opnemen met hoofdauteur Floor Rombout, vice-voorzitter van de VFVO, via floor@vfvo.nl. We lichten de gepresenteerde visie graag toe.

Literatuurlijst

- Biesta, G. (2011) *Philosophy, Exposure, and Children: How to Resist the Instrumentalisation of Philosophy in Education*, *Journal of Philosophy of Education* 45 (2), pp. 305-319.
- Biesta, G. (2015) *Over het ethos van de filosofie en filosofie als ethos: een nawoord*, in: A. Visser & F. Kusters (red.) *Verwonderenderwijs*. Leusden: ISVW Uitgevers, pp. 161–164.
- College voor Toetsen en Examens (2016) *Filosofie havo. Syllabus centraal examen 2018 met het Onderwerp Persoonlijke Identiteit*.
- College voor Toetsen en Examens (2016) *Filosofie vwo. Syllabus centraal examen 2018 met het Scepticisme*.
- Folmer, E., Koopmans-van Noorel, A. & Kuiper, W. (2017) *Curriculumspiegel 2017*. Enschede: SLO.

- Kessels, J. (1989) Kennis van kennis. Een ontwikkelingsonderzoek in didactiek van filosofie. Utrecht: Innovatiefonds van de Rijksuniversiteit Utrecht.
- Kienstra, N., Imants, J., Karskens, M. & Van Der Heijden, P. G. M. (2015) Doing Philosophy Effectively: Student Learning in Classroom Teaching. PLoS ONE 10, pp. 1–23.
- Kienstra, N. (2016) Effectief filosoferen in de klas: Docenten zelf lesontwerpen laten maken in het schoolvak filosofie (Proefschrift Radboud Universiteit Nijmegen). Enschede: Ipskamp. https://pure.uvt.nl/portal/files/13796149/Natascha_Kienstra_proefschrift_online.pdf
- Laar, T. van der & Voerman, S. (2011) Vrije Wil. Rotterdam: Lemniscaat
- Le Coultre, E. A., Jensen, S., Meester, F. & Simon, C. (2015) Wijsheid voor alle kleuters. Trouw, 9 mei 2015.
- Le Coultre, E. A. (2016) Ons onderwijs heeft filosofie nodig. Spinoza. Amsterdam: VFVO.
- Leeuw, K. L. van der & Mostert, P. (1988) Philosophieren lehren: Ein Modell für Planung, Analyse und Erforschung des einfuehrenden Philosophieunterrichts. Delft: Eburon.
- Marsman, P. (2010) Vakdossier Filosofie. Enschede: SLO.
- Marsman, P. & Noordink, H. (2013) Voorbeeldleerplan filosofie in de onderbouw. Enschede: SLO.
- Munniksmma, A., Dijkstra, A.B., van der Veen, I., Ledoux, G., van de Werfhorst, H. & ten Dam, G. (2017) Burgerschap in het voortgezet onderwijs Nederland in vergelijkend perspectief. Amsterdam: Amsterdam University Press.
- Oosthoek, D.H. (2007) Kroniek: Balans van 35 jaar Filosofie in het Voortgezet Onderwijs in Nederland. Tijdschrift voor Filosofie, 69: 783-809.
- Visser, A. & Kusters, F. (2015) Verwonderenderwijs. Leusden: ISVW.
- Wessels, H. (2007) Handreiking schoolexamen filosofie havo/vwo. Enschede: SLO.